

ESZÉKI T. ISTVÁN

E nagyon szorgalmas és jeles prédikátort hollandiai tanulása ellenére sem ihlette meg sem a descartes-i, sem a coccejusi haladóbb filozófiai megvallási felfogás; ő még mindég a skolasztikus iskola idejét múltó aristotelesi tételeihez állott közelebb. Nem tudott fiatalkori tanulmányainak hatása alól szabadulni.

Eszéki származási helyét már a gröningai egyetem anyakönyvi bejegyzése is nyilván bizonyítja, amelybe 1664. augusztus 2-án mint „Stephanus T. Eszéki Szathmárinus”-ként van bevezetve.¹ A nevében jelentkező „T” betű feloldása csaknem lehetetlennek látszanék, ha nem gondolnánk arra, hogy igen sok más lelkipásztor nevében előforduló „P” betű leggyakrabban „Pap”, vagy latinosan „Pastoris” szóra egészítendő ki, miért is ne lehetne tehát az Eszéki nevében levő „T”-ből ennek egykori magyar megfelelőjére: a „Tanító”-ra (vagyis lelkipásztorra, lelkitanítóra) mint hivatásnévre gondolnunk? Ennek alapján azután elfogadható az az egyezés, hogy apja azonos a leydai egyetemre 1632. július 29-én beiratkozott „Stephanus Esseky Ung(arus, Annorum) 30.” teológus ifjúval,^{1/a} akit hazatérése után az 1634. június 18-án Szatmáron tartott generalis synodus (Medgyesi Pállal egyazon időben) avatott pappá, mégpedig a Szatmár megyei Óváriba.^{1/b} Nemsokára ezután azonban Szatmár város választotta meg a maga lelkipásztorául.^{1/c}

A leydai egyetem anyakönyvében és a sírkő életrajzot tartalmazó feliratában megjelölt életkor alapján Eszéki T. István születési évül az 1641. vagy 42. esztendő határozható meg. E két időpont között való választásunkat végleg eldönti Lubbertus Sibrandus franekerai professzornak, az arminianizmus legfélelmeesebb ellenfelének,² a kolozsvári református kollégiumban megőrzött „De Ecclesia Libri Sex” című műve hátsó őrlapján talált bejegyzés, amely szerint „Anno 1656 die 8 Novembris sum receptus scholam Saththmarianam Ego Stephanus T. Esseki p. t. rectore existente Petro Csed-

¹ Dunántúli Prot. Lap 1917: 194.

^{1/a} Archiv N. F. XVI, 207.

^{1/b} Borovszky Samu: Tiszántúli ev. ref. papok. Bp., 1898. 18.

^{1/c} Thurzó Ferenc: A nagybányai ev. ref. főiskola története. Nagybánya. 1905. 32. — Ez a származtatás akkor is lehetséges, ha a fiú nevének „T” betűjét nem volna indokolt az általam feltételezett (valóban szokatlan) módon feloldani.

² Túróczi-Trostler József Magyar irodalom — világirodalom. Bp. 1961. II, 166.

regi”.³ Ez az évszám tehát a gimnázialis osztályok elvégzését, illetőleg az iskola törvényeinek aláírását jelöli. Ekkor ugyanis Eszékinék már legalábbis tizenhatodik évében járónak kellett lennie, minthogy rendes körülmények között ekkortájra jutott el a tanuló az egyes osztályok elvégzéséhez. Így tehát mégiscsak az 1641. év eleje körül születhetett.

Bizonyos, hogy Eszéki mind az elemi, mind a középiskolai, mind pedig a felsőbb évfolyamokbeli tanulmányainak legalábbis egy részét Szatmáron végezte el, vagyis 1656. november 8-tól kezdődőleg kezdette tanulni a filozófia és a keleti nyelvek, valamint a teológia tantárgyait. Itteni tanára az Eszékitől megnevezett Csedregi Péter, bárha még nem járt a külsőországokbeli akadémiákon, azonban az értelmes és képzett öregdiákok közé tarthatott, máskülönben nem nyerhette volna el a tekintélyes szatmári iskola igazgatását. Csedregi különben papfiú volt, aki azután 1658-ban Utrechtben verssel üdvözölte Martonfalvi Györgynek május 8-án ugyanott Voetius Gisbertus elnöklete alatt tartott vitatkozását.⁴ Még ugyanennek az évnek augusztus 27. napján mint „Petrus P. Tsedreghius” iratkozott be a grönningai akadémia teológiai karára,⁵ majd 1659. január 5-én ugyanitt Maresius Samuel vezetése alatt maga tartott vitatkozást.⁶

Visszatérve Eszéki előbb idézett könyvéhez, abban azt találjuk, hogy ő folytatólagosan feljegyezte azokat a segélyösszegeket, amelyeket — mint alumnus diák — az 1656. év végétől kezdve egészen 1658 júniusának végéig kapott, megjegyezve, hogy mindezeket az összegeket az édesanyjának hűségesen odaadta. Ebből tehát az következtethető, hogy ezzel a nála még gyengébb anyagi körülmények között élő, valószínűleg özvegy édesanyját támogatta. Igaz, hogy Eszékiné Anna nevű másik gyermeke 1655-ben férjhez ment az eddigi szatmári rektor, ettől az esztendőől kezdve pedig viski pappá választott Szepesi Korocz Andráshoz, akit azután 1660-ban Szatmárnémetibe, 1664-ben pedig ismét Viskre, mígnem 1671-ben Szatmárra vittek lelkipásztornak, majd ugyanitt esperessé is lett. Csakhogy (különösen kezdetben) jövedelme nem lehetett akkora, hogy a távol élő anyósát is kellő módon támogathatta volna. Eszéki azonban többre vágyott, mintsem egy domidoctus rektor tanítványaként fejezze be tanulmányait, ezért az idegenországokbeli akadémiákon tanult tanárok irányítása alá 1659. április 2-án a sárospataki iskolába iratkozott be.⁷ Tehát Zoványi Jenő lexikoni cikkében téved, hogy ekkor lépett volna a felsőbb tanulók sorába, amikor az már 1656-ban Szatmáron megtörtént.

Eddigi készülségét még öt esztendei és négy hónapi pataki tanulással toldotta meg. Ide különösen Pósházi János személye köthette, aki 1657-ben lett a pataki kollégium fáradhatatlanul buzgó tanárává; ő azután mind a katolikus vallás ellen, mind pedig a coccejanus s a cartesianus felfogást vallók ellen könyörtelen hevességgel küzdött, jóllehet a haladó természet-tudományokat csaknem elfogulatlan szemmel vizsgálta, s éppen ezért bár maga hevesen támadja, ámde mégsem tud teljes mértékben szakítani Descartes-tal. A nagy filozófus mindent előbb megvizsgálni kívánó szándéka

³ Könyvtári jelzése: P. 171. volt.

⁴ RMK III, 2022.

⁵ Dunántúli Prot. Lap. 1917: 194.

⁶ RMK III, 2059.

⁷ Egyháztört. 1944: 336.

miatt az istentagadástól félté az egyházat.⁸ Alighanem e nagy hatású, kiváló képességű tanár eszméi lettek Eszékinék nemcsak iskolai tanulása idején, de annak utána is egész életében irányt mutató vezérei.

Eszékit a diákság 1662 nyarán seniorává választotta, s az is maradt addig, mígnem az alumnus diákok könyvében a következő, bárha itt-ott téves adatot tartalmazó bejegyzés életének további sorsáról így számol el: „Promotus ex Colleg(io) ad Acad(emias). Redux fit Rector Szattmáriensis, postea in Transil(vania) Pastor Kezdi Vasarhelyiensis et Tractus eius Senior, post Desiensis, tandem Claudiopolitanus. Obiit A. 1707.”⁹

Hihetőleg 1663 augusztusában indult külsőországbeli bújdosásra. Először is Franekerában állapodott meg, ahol iskolatársával, Pataki István-nal együtt 1663. október 31-én iratkozott be az egyetemre.¹⁰ E szinte mérhetetlen szorgalmú ifjúnak azonban csak két itteni vitatkozásáról tudunk, amelyet 1664 májusában „De Catholicismo Ecclesiae” tárgykörrel a racionalista Valckenier János teológiai professzor elnöklése alatt tartott.¹¹ Ezenkívül a debreceni református nagykönyvtárban találtam a megrögzötten orthodox Arnoldus Miklós professzor „Lux in Tenebris” (Editio Secunda) Franekerae, 1665. c. könyvét, amelynek 532. lapján fel van sorolva a respondensek neve, akik között ott találjuk Pataki István, Diószeghi K. István, Csúzi Cseh Jakab és Sz. Némethi Mihállyal együtt Eszéki Istvánt is.¹²

Kilenc hónapi tanulás után Gröningába távozva, 1664. augusztus 2-án ott iratkozott be az akadémia teológiai karára.¹³ Itten tartott egyetlen disputációjáról sincsen tudomásom, ellenben Szathmári András nevű diáktársának emlékkönyvecskéjébe ugyanitt 1665. március 13-án latin nyelvű emléksorokat írt.¹⁴ Hihető, hogy e vers írásakor búcsúzott ki Gröningából, s lehetséges, hogy továbbutazása azonképpen történt, hogy innen szárazföldön visszatért Franekerába, ez ugyanis abból a körülményből sejthető, hogy Csúzi Cseh Jakab teológusnak 1665 áprilisában e város egyetemén tartott vitatkozását verssel üdvözölte.¹⁵ Innen most már hihetőleg hajóra ülve, a Zuiderseen keresztül Utrechtbe hajókázott, ahol azután valószínűleg még e hónapban beiratkozott az egyetemre,¹⁶ majd 6–8 heti tartózkodás után Voetius Gisbertus professzornál már vitatkozásra jelentkezett. Ezt a „Problemata De Justificatione” tárgykörből merített vizsgáját, amely három részre oszlik, 1665. június 10-én, szeptember 7-én és október 7-én tartotta.¹⁷ Azután alig egy hónap múlva Essenius András professzornál „De Libertate Christiana” címen disputált.¹⁸ Ezzel csaknem egyidejűleg, vagyis július 7-én Leusden Jánosnál, a filológia professzoránál „Quae & Quanta sit Autoritas Sacrae Scripturae in Versionibus Vulgaribus” vitatkozását

⁸ Túróczi-Trostler I, 208–09. és Zemplén Jolán: A magyarországi fizika története 1711-ig. Bp., 1961. 149.

⁹ Egyháztört. 1944: 336.

¹⁰ TT 1886: 794.

¹¹ RMK III, 2242.

¹² A debreceni ref. nagykönyvtárban.

¹³ Dunántúli Prot. Lap 1917: 194.

¹⁴ A SzNM kéziratárában volt.

¹⁵ RMK III, 2279.

¹⁶ Segesváry Lajos: Magyar Ref. ifjak az utrechti egyetemen. Debrecen, 1935. 20.

¹⁷ RMK III, 2297. és EM 1906: 135. Zoványi Jenő: A coccejanizmus története. Bp., 1890. 117.

¹⁸ RMK III, 2298

tartotta.¹⁹ Ehhez számítva körülbelül 5—6 hét múlva ismét Voetius Gisbertus előtt tartotta „Disputatio Theologica in qua Multiplex Populi Papistici Miseria, ex credenda Doctrina Romano-Papistica, perspicue demonstratur,”²⁰ Comeniusnak ajánlva. Innen még egy üdvözlő verse ismeretes, amellyel Lenthí Jánosnak 1665. július 26-i vitatkozását köszöntötte.²¹

Eszéki Utrechtből Leydába ment át. Itt 1665. október 26-án vétette fel magát a teológiai karra,²² ahol bárha nem kevés buzgalommal hallgatta Coccejus előadásait, mégis — miként Utrechtben az orthodox Voetius — itt — úgy látszik — inkább a Descartes-ellenes Hoornbeck János²³ volt reá nagyobb hatással. Ugyanis Coccejus elnöklete alatt 1665. december 12-én és 1666. január 13-án „De Persona. Ortu & Interitu Antichristi” tárgykörből két vitatkozást is tartott.²⁴ Ezekkel csaknem egyidejűleg Hoornbeck irányítása mellett 1665. december 16-án „Disputatio Theologica Anti-Sociniana Bipertita. De Scriptura & Religione item De Deo”-ról számolt be. Ennek folytatását képezi „De S. S. Trinitate, Praedestinatione & Creatione” január 13-án, továbbá „De Christo, item de Fide Patrum V. Testam”, január 30-án, nemkülönben „De Fide Patrum V. Test. Praeceptis Christi & Satisfactione” februárban, ezenkívül „De Satisfactione & Justificatione” ugyancsak februárban, valamint „De Conversione Homini & Ecclesia” áprilisban és végül „De Sacramentis, Magistratu, Christiano, & Homini Extremis” szintén áprilisban tartotta.²⁵ Mindezekon kívül még egy üdvözlő verse ismeretes, amellyel Szathmár-Némethi Mihálynak 1666. február 10-én tartott vitatkozását köszöntötte.²⁶

E vitatkozásokon és vizsgai előadásán kívül 1666-ban Utrechtben megjelentette 230 lap + 16 + 1 levél terjedelmű 12° méretű „Prima Veritas Defensae: Sive Necessaria Responsio” című munkáját, amelyet még az előző évben fejezhetett be Utrechtben. Jóllehet e könyvét a Tolnai Dali tízei közé tartozott Kolosi Dániel beregszászi, valamint Komáromi Csipkés György debreceni, továbbá sógora: Szepsi Korocz András viski papnak, ellenben rajtuk kívül Buzinkai Mihály és Pósházi János sárospataki tanároknak is ajánlotta, ami már arra is utal, hogy Pósházinak nyomdokát követve, nem Schotanus, Valchenier, Leusden, hanem inkább Voetius, Hoornbeck professzorok szellemében haladt tovább.²⁷ Miként Erdélyi János megállapította, hogy „ez időtájt forrt legjobban a tudós világ, Cartes ellen és Aristoteles mellett, ő is (ti. Eszéki) ennek a pártján állott leginkább a hittan érdekei védelmével »Prima veritas defensae« munkájában.”²⁸ Erdélyi különben megállapítását — úgy látszik — Bod Pétertől vette át, aki szerint „akkor fenn forgott a’ Kártésius Filozófiája iránt-való veszekedés a’ Belgijomi Oskolákban; ő (ti. Eszéki) azokkal tartott, a’ kik az Aristotéles Tudományát szorossabban követték, tanulván azt még Patakon Pósházi Jánostól. Ki költ

¹⁹ RMK III, 2299.

²⁰ RMK III, 2300.

²¹ RMK III, 2301.

²² Archiv N. F. XVI, 214.

²³ Túróczi-Trostler. I, 180.

²⁴ RMK III, 2283. és 2339.

²⁵ RMK III, 2284. és 2340.

²⁶ RMK III, 2370.

²⁷ RMK III. 2365. (En a debreceni ref. nagykönyvtár példányát használtam.)

²⁸ Erdélyi János: A bölcsészet Magyarországon. Bp., 1885. 152.

azok ellen, a kik Kártésius tetszése szerint értettek, 's adott ki egy könyvetskét Trajektumban illy titulussal: Prima Veritas defensa. 1666. 12. Ezért némellyektől ditséretet, másoktól pedig ítéletet vett.”²⁹

Csodálatos, hogy a nyugati haladó gondolkozású tudósoktól nem hozott haza felszabadultabb szellemet, csak ugyanazt a gondolatkört, mint amit itthon Pósa házitól elsajátított. Igaz, hogy amiként Erdélyi is reá mutatott, odakünn is minden még forrongásban volt: az orthodoxia is sok tanárral volt képviselve, akikhez azután Eszéki továbbra is csatlakozhatott. Úgy látszik, hogy nagy szorgalma mellett mégsem volt eredeti egyéniség; de — hát — akkor mégis miért foglalkozunk olyan hosszasan vele? Azt felelhetjük, hogy nemcsak az alkotók szerepét kell jobban megismernünk, hanem a környezetet is, amelyet az élenjáróknak kitartó szorgalommal kelle feloldaniok.

Eszéki hazatérése után — miként sírkövének felirata is bizonyítja — mindjárt a nagybányai iskolához rendeltetett rektorul; az itteni matrikula szerint itt 1667. április 25-től 1669 tavaszáig tanított, amely idő alatt az iskola könyvtárát is rendezve, arról katalógust is készített.³⁰ Majd Kemény Jánosné Lónyai Anna özvegy fejedelemasszony marasztotta Aranyosmedgyesen udvari papjául. Mint ilyennek Mezőlaki János utrechti teológus 1670. november 2-án tartott vitatkozását ajánlotta.³¹

Nagybányai igazgatósága idejében mondotta el gróf Rhédei Ferenc temetésekor 1667. november 20-án Huszton „Halotti Magyar Oratio”-ját, amely 1668-ban nyomtatásban is megjelent Sárospatakon.³² Ugyancsak nagybányai rektoroskodása idején 1667 karácsony estéjén mondatta el főképpen a tanuló gyermekekkel közösen „szép feles gyülekezet előtt”, „Rythmusokkal valo Szent Beszelgetes” című iskolai drámáját, amelyet Teleki Mihály mármarosai főispánnak ajánlott, aki azután 77 nyolcadrétnyi lap terjedelemben 1669-ben Kolozsvárt nyomtatásban is kiadatta.³³ Ugyancsak nagybányai emléke, hogy az 1669. évben elkészítette az iskola könyvtárának jegyzékét, amely összesen 213 művet tartalmazott 248 kötetben.³⁴

Aranyosmedgyesi papszkodása idejéből Mezőlaki ajánlásán kívül vele kapcsolatosan még egy emlékünkn van. Ugyanis Nánási István nagybányai lelképásztor 1670-ben Kolozsvárt kiadta „Szű Titka” című, nagyobb részben angoltól fordított s Bod Péter szerint „jeles, szép prédikációs könyvét,”³⁵ amelyben a szerzőhöz intézett üdvözlő versek egyikét — annak ajánlása szerint — „Stephanus Eszeki in Ecclesia Aranyos-Medgyesina Aulica V. D. Minister” írta. E meg lehetősön sok példányban megmaradt mű egyik kötete megvolt a Székely Nemzeti Múzeumban is, ebben azután Eszéki saját kezűleg jegyezte be: „Eszéki Istváné. Az Author Ajándéka mp.”³⁶

²⁹ Bod Péter: Magyar Athenas. (N.-Szeben) 1766. 77.

³⁰ Thurzó Ferenc 190.

³¹ RMK III, 2533.

³² RMK I. 1075.

³³ RMK I, 1086. — A magyar irodalom története. 1600-tól 1772-ig. Szerk. Klanczay Tibor: Bp. 1964, 262. Ld. még az e cikk után következő megjegyzéseinket.

³⁴ Thury Etele: Iskolatörténeti adattár. I, 44.

³⁵ RMK I, 1103. és Bod Péter i. m. 189.

³⁶ Megvolt a SzNM könyvtárában. A másik a debreceni ref. nagykönyvtárban RMK 652. könyvtári jelzéssel.

Az aranyosmedgyesi udvarból valószínűleg nemsokára Székelyudvarhelyre hívták meg lelkipásztornak, s még ugyanakkor esperesnek is megválasztották. Itteni szolgálata idejében írta és jelentette meg 1675-ben Kolozsvárt 12°-nyi 96 lap + 8 + 5 sztlan levelen „Diarium Theologicum. Sive Universa Theologica” című s az udvarhelyi iskolában való használatra szánt latin nyelvű munkácskáját.³⁷ Ezt azután Bethlen Miklós Udvarhelyszék főkapitánya, Szathmár-Némethi Mihály, Eszékinék külsőországokbeli bujdosótársa, kolozsvári lelkipásztor, tyrnaviai (nagyszombati) Letenyey Pál székelyudvarhelyi iskolaigazgató, valamint Pósaaházi János, Eszéki egykori tanára és példányképe verssel üdvözölte.³⁸ Bod Péter e munkáról kissé humorosan azt állapítja meg, hogy „a’ könyv kitsiny; de a’ titulusában nagyot ígér, midőn azt adja elő, hogy a’ jó igyekezetű ifju hatvan napok alatt az egész Theológiát nem tsak meg-tanulhatja e’ szerint; hanem vallását is az ellenkezők ellen óltalmazhatja, azoknak ellen-vetésekre meg felelhet, a’ Sz. Írást értheti, magyarázhatja.” Pósaaházi is versében megmondja, hogy e könyv módszere a nagy Maresius (gröningai orthodox tanár, a cartesianismus ellenfele) módszerrel követi, de túl rövid tartalmú.

Eszéki e könyvében ígéri, hogy nemsokára „Compendium Socinianismi confutati”-ról írott művet ad ki, megjelenéséről azonban nem maradt fenn semmi nyom.³⁹

Zoványi cikkei szerint 1675 után Zabolára távozott, s ott paposkodott 1686 tájáig.⁴⁰ Ezt az állítást azonban annál inkább meg kell kérdőjelezni, mivel sírkövének felirata állomáshelyeinek felsorolásában itteni szolgálatát nem említi. Inkább hihető, hogy mint későbbi kézdi esperesnek évenkénti látogatása belekerülvén az egyházközség jegyzőkönyvébe, a hihetőleges félreértés így tehetett meg zabolai papnak.

Legközelebbi állomáshelye Kézdivásárhely volt, ahol azután esperessé is megválasztották. E tekintélyes és jó jövedelmű állomáshelyen való működéséről azonban semmiféle adatom nincsen, bizonyos azonban, hogy véglegesen itt sem állapodott meg, minthogy Szathmári Pap János a dési papságból Kolozsvárra távozva, 1696. május 27-én iktatták be új állomáshelyére,⁴¹ helyébe Eszékit hívta meg a gyülekezet. Az egyházközség története szerint szolgálata itt 1696 novemberben kezdődött. Soti (vagy Solti) János lelkipásztortársa 1697-ben elhunván, az egyházmegye itt is Eszékit választotta meg esperesül, az egyházközség pedig főgondnokául.⁴² Ekkor az eklézsia másodpappá Almási Istvánt hívta meg, aki 1685 táján a dési iskola igazgatója lehetett.⁴³

Úgy látszik, a hívek már ekkor mit sem törődtek azzal, hogy papjuk haladó eszméket hirdet-e vagy sem, minthogy az ekkori zavaros világban

³⁷ RMK II, 1359.

³⁸ Az egykori kolozsvári ref. kollégium nagykönyvtárában használtam; 30 év előtti könyvtári jelzése RMK 257.; a debreceni ref. nagykönyvtári példány jelzése: RMK 37.

³⁹ Bod Péter i. m. 77—78.

⁴⁰ Zoványi Jenő cikkei 132.

⁴¹ A kolozsvári ref. konzisztórium „Series rerum” c. jegyzőkönyve 47. (Az eklézsia levéltárában.)

⁴² Kádár József: Szolnok-Doboka vm. monográfiája. Ds., 1900. III, 130.

⁴³ Szerző: A dési ref. iskola XVII. és XVIII. szdbeli igazgatói és tanítói. Kolozsvár, 1941. 9.

a létért való küzdelemben, csak az volt a fontos, hogy vigasztalást vagy biztatást adjon s ha lehet, egyéni érdekeiket is megvédje.

Eszéki dési paposkodása egy évtizedig tartott. A legtöbb megemlékezés úgy tudja, hogy 1707-ben Désen hunyt el; egyedül Zoványi cikkében találтам, hogy 1707. június 26-án Kolozsvárt halt meg. Amint a következő sorokban látni fogjuk, hogy a helyhatározás ugyan helyes, az időmegjelölés azonban javításra szorul.

A kolozsvári házsongárdi temető délkelet felőli negyedében 1925 novemberében hatalmas bokor által körülnöve egy nagyon megkopott ormós koporsó alakú sírkövet találтам.⁴⁴ Ennek déli lapjának elején kartusban ke-rek mondatszalagon levő elmosódott szövegből csak ...C DOCT VIRI DNI STEPHAN(i) ... olvasható. A mondatszalagon belül kifaragott tárgyról tö-redezettsége miatt csak sejtjük, hogy nyitott könyvet ábrázolt. A kartus mögött latin verses szöveg van kifaragva:

D.	O.	M.	S.
EHEU VENERANDE PARENS: ECCLARUM PASTOR & ACTOR			
ESZEKI STEPHANUS MENTESQ SERENUS ERAT			
TU SP(i)ENDOR CLERI • SPECULUM PIETATIS ALUMNUS			
CONSILIO TERSUS MYSTERIOQZ SATOR			
SOLAMEN MOESTI INOPIUM PATER ATQZ PATRONUS			
CLERI ORTHODOXI • DACICA TERRA TONAT			
(Sexies) DENOS AC SEX AETATIS COMPLET UT ANNOS			
..... TERRA EGIT CORPUS • SPIRITUS ASTRA TENET			
..... JOHAN • P • ROZGONI APPOSUIT			

A sírkő északi lapjának leírása:

HIC HAE • JACENT EXUVIAE PIENTISSI(mi pr)UDENT :

JUXTAQZ DOCT • VIRI

STEPH • ESZEKI : QUI PERSPICAC(i juri)DICIO POLLENS :

ELOQUENTIA

POTES REDUX PATRIAM RIVULINAE SCHOLAE FIT

MODERATOR ILLINC

CELS : PRINCIPISSAE JOHA • KEMENY AULIC; SALUTATuR

CONCIONAT (or)

DEIN AUTHORITY GRAVI INCLARESCENS NOBILIS

(Udvar-)

HELLY • KEZDI : VASARHELLY AC DÉÉS FIT PRAECO VERI....

UBIQZ SENIOR FRATRUM ViGILAN(tissimus) per ANNOS XX

FROTUNAE CASIB: AC FRACT: AC AERUNIS TAST:

DE (natus)

..... (aetatis) SUAE • LXVI • ANNO • M • DCCV

⁴⁴ II. osztály C. tábla 1616. sz. sír előtt.

Az északi lap felirata megett koszorú, ennek tartalma azonban kopott, alja pedig le van törve. Szathmári Pap Mihály múlt század eleji leírásából az sejthető, hogy itt egy férfi, netalán pap alakja volt kifaragva.⁴⁵

Tehát Eszéki elhunytát valamiféle bajok, netalán betegség (aerumna) előzte meg. Elmúlásának idejét, amelyet a sírkő északi lapjának utolsó sora foglalt magában, Szathmári Pap Mihály professzor még épen látta. Szerinte tehát „denatus Claudiopoli A. aetatis suae LXVI. Anno MDCCVIII 6 a. July”,⁴⁶ bárha nem lehetetlen, hogy a napot jelző „6”-os szám elől a „2”-es már Szathmári Pap lejegyzése előtt kikopott.

Gyanítható, hogy Eszéki családjavesztett ember volt; ez lehetne az oka, hogy elhantolásáról és síremlékéről is — annak felirata szerinti — Rozgoni P. János kolozsvári lelkipásztor gondoskodott, s ugyanő szerezhette a felvésett kötött és kötetlen szöveget is. Nagyon valószínű, hogy Eszéki és a nála 12 esztendővel fiatalabb Rozgoni barátsága azóta tarthatott, amióta Letenyei Pálnak 1680-ban bekövetkezett halála után Rozgonit, Letenyei méltó utódát, rendelte a püspök a székelyudvarhelyi iskolához.⁴⁷ Eszéki pedig úgy is mint lelkipásztor s úgy is mint esperes, bizonyosan jóakarató pártfogásába vette ezt a derék ifjút, aki éppen akkor tért haza azokról az akadémiákról, ahol egykor maga is szorgalmasan tanulta a felsőbb tudományokat.

Eszéki életében, netalán éppen a saját családjában is tapasztalta, hogy az elszegényedett papok özvegyének és árváinak mennyire nehéz sors jut osztályrészül, ha nem akad falujukban könyörülő szívű patrónus, avagy patróna, ezért megtakarított szerény jövedelméből ezer forintot hagyományozott arra a célra, hogy annak kamata esztendőnként azok között osztassék szét,⁴⁸ de a sárospataki kollégiumról sem feledkezett meg, sőt — Zoványi szerint — könyvtárának kétharmadát is ennek az intézménynek juttatta, mígnem egyharmadát a kolozsvári kollégiumnak hagyta.⁴⁹

Török István szerint az ún. Apáczai-albumban fel vannak sorolva azok a könyvek, amelyeket Eszéki 1703-ban hagyományozott a kolozsvári református kollégiumnak.⁵⁰ E közlésben csupán annyi a tévedés, hogy e könyvajándékozás nem hagyomány, hanem adomány volt. Ugyanis Török időmeghatározásában nincsen hiba, minthogy egyik ilyen könyvpéldányban a következő bejegyzést találtam: „Ex oblatione admodum Reverendi ac Clarissimi Viri p. t. Ecclesiastae apud Déésienses vigilantissimi Dni Stephani Eszeki obtinet Coll. Refr. Claud. Ao. 1703. Die 24. Novembris.”⁵¹

⁴⁵ A fenti szövegvésetben több hiba fordul elő, amit a többek között az is bizonyít, hogy a kőfaragó a DACICA első C betűjét először E-nek véste, azután meg a ki-tördezett szövegrészeket Szathmári Pap Mihály professzor leírásából kényszerültem átvenni, ez pedig nem egészen megbízható, mivel a rövidítéseket itt-ott feloldva jegyezte le, sőt változtat is, mert — úgy látszik — a kő már a XIX. szd legelején is kopott volt.

⁴⁶ Bod Péter „Hvngarvs Tymbavles” c. könyvecskéjének az ENM levéltárának kézikönyvtárában őrzött példányában a 143. lapszámmal jelölt üres lapra volt feljegyezve e sírkő szövege.

⁴⁷ Kis Ferenc: A székely-udvarhelyi ev. ref. collegium történelme. Székely-Udvarhelyt. 1873. 23—24.

⁴⁸ Bod Péter i. m. 78.

⁴⁹ Zoványi lexikoni cikkei.

⁵⁰ Török István: A kolozsvári ev. ref. coll. tört. Kolozsvár, 1906. III, 305—06.

⁵¹ Könyvtári jelzése: A. 19.

Végezetül még megjegyzendő, hogy Eszéki nem elégedett meg a külső országokban gyűjtött könyvvállományával, hanem hazatérése után is igyekezett bibliotékáját gazdagítani. Így találtam a sárospataki kollégiumnak hagyományozott „Novvs Orbis Regionvm insvlarvm veteribvs incognitarvm. Basileae 1532.” című könyvébe bejegyezve a többek között: „Cessit tandem lap terjedelemben 1669-ben Kolozsvárt nyomtatásban is kiadatta.³³ Ugyan-1672 Stephan Eszéki proximi possessoris successori quarto, ibide[m] Udvarhelyini.”⁵² Úgy tetszik, hogy ezt a könyvet elődje: Csernátfalvi János udvarhelyi lelkipásztor és esperes hagyatékából vásárolta.

Néhány megjegyzés a magyar nyelvű iskolai színelőadásokhoz

Varga Imrének a közelmúltban megjelent értékes tartalmú könyvecskéje¹ nem egy tanúságot rejt az egykori iskolák színelőadásaival kapcsolatosan. Különösen becses Eszéki Istvánnak nagybányai rektor korában szerzett és 1669-ben nyomtatásban is megjelentetett „Rhythmusokkal való szent beszélgetés” című verses munkája, amelyet a szegedi tudományegyetem irodalomtörténeti tanszéke másolatban őriz a Dézsi Lajos professzor hagyatékában. Varga bár nagyon helyesen utal arra, hogy „műfaji tekintetben legkevésbé nevezhető drámának a Ritmus”, azonban mivel annak idejében ez is színszerűleg adatott elő, ezért e könyv lapalji ívjelzései méltán sorolják ezt is az iskolai színjátékok közé.

Az Eszéki Rythmusaira határozottan reá nyomják bélyegüket magának a szerzőnek neveltetése és iskolai tanulmányai, különösen pedig sárospataki tanárának: Pósházinak hitvitái, bárha most tárgyalt emlékünknem más keresztyén felekezeteket, hanem — egy adott esetből kifolyólag — a zsidókat választotta ellenfelül. E Rhythmusokról különben tudjuk, hogy 1667. december 24-én karácsony szombatján adták elő „a’ Nagy-Bányai Scholában szép feles gyülekezet előtt”.² A szereplők — Nánási István nagybányai és Szerencsi Gerson lelkipásztorok kivételével — mind a nagybányai iskola tanulói lehettek, jóllehet Vargának lelkiismeretes kutatásai ellenére is csak egyetlen Forrai Péter deák nevére sikerült reá találnia a „Matricula Scholae Rivulinae” címzésű diáknévsorban.³ Ez a tanuló (studiosus) az iskola igazgatását 1667. április 25-én átvett Eszéki István idejében írta alá az iskola törvényeit. Megeshetik, hogy már más intézetben megkezdette a felső évfolyamokon való tanulást, minthogy rektora hamarosan praeceptor-sággal is megbízta. Különben is értelmes diák lehetett, mert másképpen nem bízták volna reá éppen magának a rabbinak a szerepét. Ez az ifjú azután magának Eszékinak papságra történt menetele évében: 1669-ben — az anyakönyv szerint — Gyulafehérvárra távozott, ami azonban kissé szokatlannak tetszik, minthogy semmi adatunk nincsen arra vonatkozólag, hogy 1658-tól 1672-ig nemcsak fő-, de bár csak triviális iskola is lett volna

⁵² A sárospataki ref. nagykönyvtárban. H. 428. sz. jelzéssel.

¹ Varga Imre: Magyar nyelvű iskolaelőadások a XVII. század második feléből. Bp., 1967.

² I. h. 84. és RMK I, 1086.

³ Thurzó Ferenc: A nagybányai ev. ref. főiskola története. Nagybánya, 1905. 190.

ebben, a tatárok által kipusztított városban. Ezért is inkább hihető, hogy az Enyedre áttelepített kollégiumba ment továbbtanulásra.

A néhány diákon kívül szereplők voltak az Angyalok karát alkotó „sok éneklő gyermek”. Ezeket a gimnáziumi hat osztály tanulói közül válogathatták ki, akiknek életkoruk ekkortájtban 15—16 évükig terjedt. Róluk azonban hasonlóképpen nem vezettek anyakönyvet.

Tekintettel arra a körülményre, hogy a színielőadás közönsége jórészen a szereplők hozzátartozóiból és ismerőseiből telt ki, ennél fogva az egyes alakok megszemélyesítőit a rendező-szerző nem válogathatta össze a távolabbi vidékek alumnusai közül, hanem csakis a városban lakók sorából kerültek ki.

E Rhythmusok előadásán — Eszéki ajánló sorai szerint — udvarával együtt megjelent az iskola patrónusa: Teleki Mihály kővári főkapitány is. Teleki, aki a kulturális megmozdulásoknak s így a könyvek kiadásának is mindenkor önzetlen támogatója volt, ezért Eszéki e munkácskáját is a saját költségén nyomatta ki Kolozsvárt a minapi nagybányai könyvkötőnél: Veresegyházi Szentyel Mihálynál az 1669. évben.⁴ Ezt az egyetlen példányban megmaradt eredeti nyomtatványt a marosvásárhelyi Teleki-théka őrzi; onnan másolta le Dézsi professzor.

E színielőadásra vitt darabbal kapcsolatosan meg kell ismételni azt a sokszor hangoztatott feltevést, hogy legtöbb közép- és főiskolánkban a félévi meg évvégi vizsgák alkalmával latin és anyanyelvű színielőadások tartattak, csak hogy ezeknek szövege nagyjából kéziratként maradván, könnyen elkallódhatott, minthogy kevés volt az olyan megértő pártfogó, mint aki netalán családjával meg udvari inasaival együtt végighallgatva az előadást, azután a saját költségén ki is adassa, miként ezt Teleki Mihály két külön példában látott alkalommal is cselekedte.

A kolozsvári református kollégium gyűjteménytára megőrzött egy 1792. évbéli nyomtatványt, amelyben a tanulók iskolai színjátszásuk lehetővé tételére a jótévedők anyagi támogatásáért folyamodtak.⁵ E nyomtatvány szövegéből idézem az alábbi sorokat:

„Minthogy az Erdélyi Magyar kollégiumokban eleitől fogva szokásban volt az, hogy minden Esztendőben az iffjúság közönséges megpróbáltatásának idején⁶ Komédiákat játszódjanak, a' mellyek mind a' bátorságnak nevelésére 's öregbitésére, mind pedig a' jó erkölcsöknek gyakorlására szoktak utat nyitni; értettük pedig sokaktól, hogy ezen hasznos szokás csak a' mi Collégiumunkban hibázik; más-felől ezen szükséges gyakorlásnak legelső elkezdése mind Méltóságos Curator, mind T. Professor Urainktól helyben hagyattatott: Ezen okoknak meg-gondolásából arra indittattunk, hogy mi-is ezen gyakorlásban próbát tégyünk.”

Hihető azonban, hogy egykor ebben a kolozsvári intézetben is csakugyan adtak elő színdarabokat, ámde ezeket is, miként az unitáriusok itteni jeles kollégiumában⁷, valamikor valamilyen ok miatt a világi hatóságok betiltották. A református kollégium ilyesfajta előadásaira Szathmár-

⁴ Varga Imre i. m. 87—88.

⁵ H. J.: Színészettörténeti dolgozatok. (Kéziratban.)

⁶ vagyis közvizsgák alkalmával.

⁷ Gál Kelemen: A kolozsvári unitárius kollégium története. Kolozsvár, 1935. II, 177—80.

Némethi Sámuel professzoruk által Kendeffi Jánosnak és Teleki Krisztínának (a Mihály leányának) 1684. május 30-án tartott egybekelésük alkalmára írt és bizonyosan a tanítványok által elő is adott latin nyelvű drámájából is következtetni lehet.⁸

Ezért hihető, hogy a nagybányai iskolában sem ez volt a legelső színyszerű iskolai előadás. Varga Imre ezért mindenestre nagyon érdemes munkát végzett mind e színi emlékünkhöz közkinccsá tételével, mind a bevezetés, mind pedig a kísérő jegyzetek lelkiismeretes összeállításával.

Az Actaeonról írt széphistória és szerzője

A kolozsvári református kollégium nagykönyvtárában őrzött Kismarjai Veszelin Pál: Kegyes és Istenes beszélgetések című 1633-ban Debrecenben megjelent műve¹ elé kötött üres levelekre feljegyzett széphistória olvasható, amely 34 szakaszra osztott, egyenként 12 szótagú 136 verssort tartalmaz.

E könyvecskébe való másolása 1668 után, de 1680 előtt történt, tehát e két esztendővel keltezett bejegyzések határolják már helyzetüknél fogva is e vers szövegét. Az írás jellege azonban arra vall, hogy inkább ehhez az utóbbi évszámhoz, mintsem az előbbihez van közelebb az igazság. Az 1668-ik esztendei könyvtulajdonos pedig a kevésbé gyakorlott kezű Betskereki harangozó Szóts György név szerint inkább a délvidékre, míg nem az 1680-ik évben bejegyző Stephanus Szodoraj pedig a Szilágyságra, valamint az általa vastagon kihúzott (tehát 1680. év előtti) Huszti név már az ország északkeleti tájára utal. Azonban Szodoraj neve sem a debreceni, sem a kolozsvári református főiskola tanulói között nem fordul elő, a török által ekkorra elfoglalt Váradon pedig az iskola egészen megszűnt, valamint a Szatmáron tanult diákok névsora nem ismeretes, jóllehet a kiindulópontot a legnagyobb valószínűséggel itt kereshetnők. Tekintettel ugyanis arra a körülményre, hogy e könyvecske 1685-ik évi tulajdonosa, a magát születése helyéről elnevező Szathmár-Némethi Mihály, a kolozsvári református egyházközségnek 1673-tól kezdve jeles lelkipásztora, avagy a kollégiumnak ekkor 18-ik életévét töltő azonos nevű diákja, aki tizenegy esztendő múlva ugyanennek az intézetnek professzora lett, állandó összeköttetést tartott fenn szűkebb hazájával, nem lehetetlen, hogy Kismarjai e munkája (az akkorra már bejegyzett széphistóriával együtt) onnan jutott valamelyikük birtokába. Így tehát az alább közölt vers feljegyzője valószínűleg az ottani főiskola tanulói, avagy korábbi korú diákjai közül került ki.

Ennél többet azonban a kéziratból magából nem lehetett megállapítani, noha annyi mégis bizonyos, hogy itt nem az eredetileg első fogalmazvány, hanem a vers másolatával, mégpedig emlékezet utáni másolatával találkozunk, amely jelenséget alább megemlítendő egynéhány gondatlanság is bizonyít.

⁸ Ld. e. kötetben.

¹ Cl. + 5 sztl. + 304 lap, előtte 6, utána 3 üres levél. (A verset 2/B. — 5/A. üres levelekre jegyezték fel.)

A közlemény másolása tehát nem történt kellő gondossággal, minthogy csakis ennek lehet tulajdonítani, hogy ez, a különben igen jó ütemvezetésű vers 11-ik szakaszának 3. sorában 12 szótag helyett csak 6 van, úgyhogy az első főütem bevégeződése után a sor — nem a valóságban — csak a versmenetben megszakad így:

az okaert vizet ket kezevel szoria,
mint az zapor esöt
ugy hogy szemeivel semmit nem láthatna

Ugyancsak a gondatlan lejegyzéssel magyarázhatjuk meg, hogy a négyes rímek eléggé gondos összehangzásánál kiváltképpen öt szakaszban nagy zökkenőre figyel fel a fülünk.²

A költemény tárgyát a klasszikus mitológiából merítette az író. Forrását azonban nem szükséges az eredeti, messzi görög mítosz-feldolgozásokban keresnünk, amikor is maga a versszerző nevezi meg ilyenformán (2. versszak 1—2. sora):

Megh hallod példáiát az Ovidiusnak
keserves verseket írván Acteonról

Ha már most összehasonlítjuk az itt közölt verset Ovidius „Metamorphoses” III. könyvének 155—255. soraiban elbeszélt történettel, úgy találjuk, hogy a magyar vers eléggé híven követi a latin eredeti gondolatmenetét. Minthogy azonban a magyar átültető erkölcsre oktató, moralizáló keretbe foglalta az elbeszélt történetet: természetszerűleg nagyon meg kellett rövidítenie Diána fürdő-jelenetét, holott a latin eredetinek éppen ez a legszebb, legszínesebb része. De rövidít ott is — és ez csak dicséretére válhatik — ahol Ovidius 20 soron keresztül részletesen felsorolja Actaeon kutyáinak nevét és tulajdonságait.

A vers, a kézírathoz híven,³ a következő:

(2/B. levelen:)

- /1./ Boldognak halála előtt ne mondassek,
az emberek közül bár ne itellessek,
míglen koporsóban s földben be tetessek,
senkiis addiglan bár ne itellessek.
- /2./ Megh hallod példáiát az Ovidiusnak⁴
keserves verseket írván Acteonról
az híres Cadmusnak fő unokáiara⁵
szükség hogi giakronnis gondolkodgial arról.

² Ilyenek fordulnak elő a 2., 6., 14., 24., 33. versszakban.

³ A szöveg azonban az eredetiben nincsen verssoronként írva, hanem csak versszakokra különítve, egyvégtében folyik.

⁴ Az eredeti szövegben valószínűleg: Ovidiustól.

⁵ Az eredeti szövegben valószínűleg: unokájáról.

/3./ Az Poeta maga megh mente Acteont,
kit hagi megh ez vilagh rut vetkekre nem vont,
tisztán es szentül elt, ez legien igaz font,
kedves rokonira megis sok sirast vont.

/4./ Jai már veletlenül vadászatra menven
fáradhatatlanul megh csak iffiu leven,
kietlen erdőkön vadakat keresven,
azokban nagy sokat megh sertven s megh ölven.

/5./ Erkezek egy kies, es giőniőrű völgyben,
feniő es Cyprus fák árniekos heliere,
kinek Gargaphia eo tulaidon neve,
oh boldogtalanságh, oh irigi szerencze.

/6./ Csudállatoskeppen ez heliet az Isten
buzgo kut feiekkal szepeken ekesitven,
zöldellő füvekkel kedvesseis teven,
vadak es szarvasok giakron it legelnek.⁶

(3/A. levelen:)

/7./ Amaz Isten aszszony Diana ez heliet
az eo szepsegeert oly igen kedvellet,
hogy szűzek[ne]k tiszta leany seregevel,
ide iőven vellek, giakron feredezet.

/8./ Itt leven akkoris Nymphak seregevel,
es feresztven mágát tiszta forrás vízzel,
Actaeon erkezek, vadaszi⁷ sereggel,
sok országból giütet hires cbeivel.

/9./ Az forrashoz iuta oh átkozot ora,
es megh látván őtet amaz nagy Diana,
az gialázat miat ott feligh el hala,
felven hogy Actaeon őtet latta volna.

/10./ Az Nymphak mindgyarást őtet kőrnüül veszik,
mezittelenseget iaigatván fedezik,
kiáltással az nagy erdőköt el töltik
Diána orczáia de megis ki laczczik.

/11./ Hertelen keresi nyiat,⁸ s nem tálállia,
az okaert vizet ket kezevel szoria,
mint az zapor esőt⁹
ugy hogy szemeivel semmit nem lathatna.

⁶ Az eredeti szövegben valószínűleg: legelvén.

⁷ Helyesírási hiba „vadaszi” helyett.

⁸ Az eredeti szövegben valószínűleg: nyilat.

⁹ Egy fél sor hiányzik; talán ilyesféle lehetett: reája zúdtja.

/12./ De ennek felette feniegeti szava,
mond megh bár Actaeon hogy tölled Diana,
ily gyalázatosan talaltatot volna,
de azonban szarva nevededik vala.

/13./ Es fülei neki mikent az szarvasnak
hirtelen változnak kezeis labak[na]k,
formaiára mindgiárt szőrrel borítottattnak,
labai ezekhez így hasonlítottattnak.

(3/B. levelen:)

/14./ Egeszszen eo teste szarvassa változek,
Diana vizeztől mert megh öntöztetek,
maga giorsaságon igen czudálkozok,
ő nagy bátorsága rettegesse valik.¹⁰

/15./ De mikoron futna tiszta forrás mellet,
hova veletlenül szeme be tekintet,
magais mágától, szertelen megh rettent,
szarvas ábrázattia vilagoson tetset.¹¹

/16./ Oh veletlen eset akará mondani,
oh szigoru ora de szo nem követi,
mellien foháskodnak es sirnak szemei,
nem emberi orrán folynak le könyvei.

/17./ De elmeie neki epsegeben marada,
már mit czelekedgiek sóha nem tudhattia,
iut eszeben neki kyralyi udvara,
es emberek között kies niáiassága.

/18./ Hogy erdőben lakiek retteges gátollia,
es hogy haza mennien gyalázat nem tudgia,¹²
iai midőn gondolat ekkeppen farasztia,
ez szőrniű retteges eotet így foggattia

/19./ Azonban ebei rea tálálkoznak,
nem tudván hogy urok, ők csak szarvast lát[na]k
szőrniű dühűsséggel reáia rohannak
nem ismerven lenni eotet Actaeonnak.

/20./ Elsőbben Melampus az ő kedves ebe
es az Ignobais kinek sebessege,
igen diczirtetik Alce erősege,
Hilactor es többen mind reaiok ere.

¹⁰ Az eredeti szövegben valószínűleg: válék.

¹¹ Helyesírási hiba tetszett vagy legalábbis tetzet helyett.

¹² Talán inkább: hagyja.

(4/A. levelen:)

- /21./ Erős kő sziklákon szorniű kő szirtokon,
rettenetes sűrű fa s föld omlásokon,
eo ebei előtt sirván fut Actaeon,
mellien az előtt iárt most szalad az uton.
- /22./ Szolgai nem tudgiák hol legien eo Urok
kedvetlen is nekik ez az vadászottiok,
oh nem tudván hogy ez volna eo gazdáiok,
es eo nekik mint egy kedves edes Attiok.
- /23./ Melanetes noha kesebben indula,
ez általon menven de inaba iuta,
szórniű dühússeggel rágia eles foga,
többennis érkeznek veetlen praedára
- /24./ Akará mondani en vagiok Actaeon,
tű kedves uratok, de szo ninczen sohu,¹³
zengh az erdő szórniű kutia ugatásban,
semmi epsegh ninczen immár Actaeonban
- /25./ Szolgai szorgattiák, urok[na]k ebeit.
de azonban ki ki niuitia ily szavait,
hol iársz edes Urunk? oh hogy most nem vagy itt,
keservesen hallia, de nem szólhat semmit.
- /26./ Csudálkoznak szarvas maga viselesen,
eo előttők fekszik megh eleven leven,
feiet fel emeli, mint ha esedezven,
oltalmat kevanna szolgai nem ertven.

(4/B. levelen:)

- /27./ Nagi szorgalmatosságh foggattia sziveket,
urokat szemlelven iárván az hegieket,
maga ielen leven viselven sebeket
es ottan ki mulek hizlavlán ebeket.
- /28./ Kegietlen Diána im mar te haragod
megh czendesedhetik ihol van ha rágod,
artatlan volt s megh lásd mint leszen te dolgod,
Actaeonnak testet rut ebekre osztod.
- /29./ Mit akarion ezzel ercz megh az Poeta,
legien te szivedben ily allegoria,
elmedet fordiczad hiven ez dologra,
es hidgied hogy neked nem lesz igen iodra.

¹³ Az eredeti szövegben valószínűleg: sohu.

- /30./ Mikeppen Actaeont az maga ebei,
kiket frissen hizlalt, megis rut fogai
Urokat mardosván dűhűssen fogai,
hasogatvan bőret rut eles kőrmei.
- /31./ Jai az itiletben minden ember ellen
tulaidon vetkei, kiket ez rut testben
kedvesen giakorlot, ott állanak szemben
reaia tamadvan eitik eordógh teerben.
- /32./ Actaeon felől aszt iria az Póéta
hogy vetkek nélkül volt, csak kiczin hivsága,
fogiattia eletet szorgalmatossága
Istent nem tisztelven iárt csak vadászatra

(5/A. levelen:)

- /33./ De neked mint leszen megh lásd ember dolgoz,
az ki csak hivsagban töltöd el Világod,
rut vetkekkel ugyan megh rakodik szived,
megh lásd hogy ne legien neked lelki károd.
- /34./ Immár beszédemet el vegezem ebben,
de szűksegh hogy minden visellie sziveben
Isten tisztességet, adgia megh elteben,
hogy eo ugy ne iáron mint Actaeon ezen.

Természetes, hogy Ovidius költeményének csélekvésbeli egységét, képeinek és nyelvének szépségét a különben eléggé jól gördülő verskészséggel, de az egyes jeleneteknek lazán összefüggő megszerkesztésével verselő magyar szerző nem éri utol, mintegy nem tudván szabadulni attól a tudattól, hogy ő most fordít, ámde egyúttal új elemet visz bele a mitológiába: moralizál. Ott azonban, ahol önállóan költ, mint például, ahol a kutyák nagy részletezését kihagyva, helyette a szarvassá változott Actaeon lelki-állapotát és szomorú sorsát beszéli el: valóban Ovidius fölé emelkedik, mert a szerencsétlen ifjú sorsa iránt a legnagyobb mértékű szánalmat tud ébresztetni az olvasóban. Ámde ha azután az értelemre figyelünk fel, mindjárt reá kell döbbernünk, hogy a szerző itt-ott ellentétbe kerül önmagával, mert hol azt állítja Actaeonról, hogy „vétkek nélkül volt”, hol pedig azt, hogy „Istent nem tisztelven, járt csak vadászatra”. Lehet ugyan, hogy itt azt akarta volna kifejezésre juttatni, hogy a rómaiak istenhite szerint csak „kicsin hivsága” volt, mígnem a keresztyén vallás követelménye szerint „Isten tisztességét adgia meg éltében”, de a vers végül is csak arról szól, hogy nem járt templomba.

A bemutatott ókori tárgynál a keret, vagyis az erkölcsre oktatás (a moralizálás) valóban barokkosan erőltetett, minthogy maga a jelenet sem alkalmas arra, hogy ókori történetkét újkori vallás-erkölcsi példázatképpen lehessen odaállítani. Mégis, hogy milyen mértékben lehet ezt a magyar verselő rovására írni, megfelelő példa hiányában egyelőre biztosan eldönteni nem tudhatom, mert e költemény mintájául valószínűleg csak közvetve

szolgálnak Ovidius Átváltozásai. Ezt következtetjük a vers 32. szakaszából, amely szerint:

Actaeon felől azt iria az Póéta
 hogy vetkek nélkül volt, csak kiczin hivsága,
 fogiattia életet szorgalmatossága
 Istent nem tisztelven iárt czak vadászatra.

Erről azonban nemcsak hogy nem szól, de még csak ilyenféle célzást sem tesz a „Póéta”, vagyis Ovidius, ellenben valószínű, hogy valamelyik külső-országokbeli protestáns költő toldotta hozzá az Ovidiusnál fel nem lelhető részleteket. Így tehát a magyar vers közvetlen forrása ez az idegen nyelvű újkori feldolgozás lehetett.

Ezek előrebocsátása után, ha már most „Actaeon” magyar vonatkozásait keressük, főképpen Gyöngyösinél akadunk ilyenekre, aki mintegy mesterül tisztelte Ovidiust, képeit, gondolatait is igen gyakran felhasználta. Jóllehet magának Actaeonnak történetét önállóan nem dolgozta fel, de költeményeiben három képben is találunk vonatkozást a szerencsétlen fiatal vadászra. Így a Kemény Jánosnak küldött jegykendőn ábrázolt Actaeon-jelenetben,¹⁴ továbbá a „Csalárd Cupidó”-ban¹⁵ és ugyancsak a „Porából meg-éledett Phoenix”-ben a vadászkutyák nevének és tulajdonságainak felsorolásában¹⁶ ismerünk reá e történet egyes részleteire. Ezekon kívül még azt is meg kell említenünk, hogy már a költő Zrínyi Miklósnak „Arianna sírása” című versében is találunk egy sornyi célzást Akteonra.¹⁷ Mindezek azonban legfennebb csak kerülő úton hozhatók kapcsolatba e teljes feldolgozású széphistóriával, mert Császár Elemér, mint az Irodalomtörténeti Közlemények 1939. évfolyamának szerkesztője, azt jegyezte meg, hogy ez az Actaeonról írott vers „keletkezése időben megelőzi Gyöngyösi említett műveinek kiadását, sőt részben írását is”.¹⁸

Széphistóriánk keletkezésével egyidőben, sőt korábban is találunk utalást Actalon példájára kéziratos költészetünkben. Így már Miskolczi Csulyak 1610 előtt írott alkalmi ódájában és több, névtelen szerelmi versben.¹⁹

E verssel kapcsolatosan még meg kell jegyeznünk, hogy szerzője elég készséggel, tehát gyakorlattal rendelkező, tanult és a nyers stílustól mentes, tehát netalán valamelyik főúri udvarhoz tartozó, ifjabb korú pap, avagy bejáró volt, aminthogy a kifejezések választékossága, a megszerkesztésbeli ízlés is erre utalhat, ellenben a vallás s a bölcsélet újabb irányzatainak semmiféle jellemvonását nem árulja el, tehát inkább orthodox felfogású és békés természetű szerzőt sejtet.

Mindezek előrebocsátása után felötlük előttünk egy olyan férfi alakja, akinek bár nagyon óvatosan, de mégis több tulajdonságára illeszthető reá az itt megadott keret. E férfiú pedig a szatmári születésű és részben ottani,

¹⁴ I. könyv V. rész 19—20. versszak.

¹⁵ II. rész 143—154. versszak.

¹⁶ I. könyv II. rész 36—62. versszak.

¹⁷ Az utolsó előtti versszak második sorában.

¹⁸ ItK 1939: 74. lapon a 16. sz. jegyzetben.

¹⁹ Vö. a Régi Magyar Költők Tára XVII/II. 28. sz. és XVII/III. 178., meg 245. sz. énekeivel.

részben pedig az orthodox felfogású Pósházi professzor idejében a sáropataki iskolának volt neveltje: *Eszéki T. István!* Ő maga a szatmári eklézsia korán elhunyt lelkipásztorának szelíd természetű, jóigyekezetű fia volt. Lelkületére jellemző, hogy az iskolától kapott alumniumát és egyebünnen szerzett jövedelmecekeit is 1656-tól kezdve özvegy édesanyjának hűségesen odaadogatta.

Ugyanő mind Szatmáron, mind Sáropatakon, mind pedig a hollandiai egyetemeken tanulótlársa volt idősebb Szathmár-Némethi Mihálynak, a későbbi kolozsvári papnak és kolozs-kalotai esperesnek, aki nagy valószínűséggel azonos Kismarjai itt említett könyvének tulajdonosával.

Eszéki külsőországokbeli mérhetetlen szorgalmú tanulásából 1667-ben hazatérve, előbb a nagybányai derék iskolához rendeltetett rektorul. Itt azután magyar versekben írott „Rythmusokkal való Szent Beszelgetes” címen önmaga által írott színjátékát — mint fent láttuk — elő is adatta.

Azután az iskolai igazgatásból kibúcsúzva, 1669 tavaszán Kemény Jánosné Lónyai Anna özvegy fejedelemasszony aranyosmedgyesi udvarában papjául marasztá. Itteni szolgálati idejéből csak egy, Nánási István nagybányai paphoz intézett üdvözlő verse ismeretes. Amde tudjuk, hogy a „Márssal társalkodó murányi Vénus” férfi főhőse: Vesselényi Ferenc nádor közeli atyafiságban volt Eszéki patrónájával: Lónyai Annával, mint aki első férje után édesanyja volt Vesselényi Pálnak, a felső-magyarországi bujdosók egyik vezérének. Ilyenformán az aranyosmedgyesi könyvtárban föltétlenül meg kellett lennie a nádor udvari bejárójának: Gyöngyösi Istvánnak nemcsak az 1664-ben Kassán nyomtatásban megjelent fenti verses munkája, valamint kéziratban is őrizhette egy példányát a Kemény János emlékezetére írott, de nyomdafestéket csak jóval későbbben látott „Porából meg-éledett Phoenix”-nek is. Így tehát Eszékinak is alkalma volt mindezeket olvasnia, s ennek következtében különösen ennek az utóbbi költeménynek Actaeon-vonatkozásai adhatták a gondolatot a teljes történet megverselésére.

Itt még meg kell említenem, hogy Eszéki földijének és tanulótlársának, e könyv utolsó magán-egyen tulajdonosának: Szathmár-Némethi Mihálynak továbbra sem szakadtak meg barátjával való kapcsolatai, amit az is tanúsít, hogy Eszékinak székelyudvarhelyi papsága idején írott s 1675-ben Kolozsvárt megjelent „Diarium Theologicarum” című munkáscskáját Bethlen Miklóssal, Letenyei Pállal, Pósházi Jánossal együtt Szathmár-Némethi Mihály is verssel üdvözölte.

A fentebb részletezett jellemvonások és körülmények alapján mertem megkockáztatni a magyar Actaeon szerzőjét Eszékiel azonosítani, a vers szereztetési idejét pedig aranyosmedgyesi szolgálati idejére, vagyis 1669—70. évek tájára tenni. Mindez azonban így még mindég csak feltételezés.²⁰

(A széphistóriáról szóló közlemény változata: ItK 1939.)

²⁰ Eszékiről e kötetben a továbbiakban is szólunk még, mint az idős Comenius egyik magyar hívéről!